

КОНЦЕПТ ВА УНИНГ ЛИСОНИЙ ВОҚЕЛАНИШ ЖАРАЁНИ

Г.З.Узакова

ФарДУ хорижий тил ва адабиёти факультети уқитувчиси

Когнитология фанининг пайдо бўлиш санасини 1956 йилдан деб ҳисоблаётган мутахассислар (Muers, Brown 1986) унинг асосий вазифасини ақлий тасаввур қоидалари ва мантикий хулосалар қонуниятларига таянган ҳолда табиий тил тизимини «қайта ишлаш»нинг талабга ва ҳақиқатга мос назариясини яратишда кўрадилар. Демак, cognition (когниция), яъни билиш фаолияти ахборот (маълумот)ни қабул қилиш, такдим этиш ва яратиш ҳаракатларини қамраб олади. Бу турдаги ҳаракатлар ижроси лисоният захираларидан озук алади, бевосита ёки билвосита лисон билан алоқада бўлади. Инсоннинг билиш қобилияти унинг лисоний қобилияти билан ҳамоҳангдир. Ўтган асрнинг бошларида олмон файласуфи (кейинчалик АҚШда яшаб ижод қилган) Эрнест Кассирер инсоннинг билиш фаолиятига борлиқни худди кўзгудек акс птирувчи эмас, балки предметларнинг ички ёки ташқи моҳиятини акс эттирувчи ҳодиса сифатида қаралиши лозимлигини уқтиради.

Билиш жараёнида ҳосил бўлган ментал тузилма - концепт мазмунида айнан шу турдаги равшан ва аниқ кўринишга эга бўлган белги - хусусиятлар ўрин олади ҳамда концептнинг лисоний воқеланишида худди шу хусусиятлар етакчилик қилади.

Воқелиқни акс эттириш тўғридан-тўғри тилнинг назифасига кирмайди, бу вазифани дастлабки ўринда тафаккур блжаради. Лекин тафаккурда юзага келган ментал тузилмалар тил тизимида ўз ифодасини топади. Сўз, худди бошқа тил бирлихларидек, алоҳида бир предметни ёки воқеани атовчи оддий бир ёрлиқ бўлмасдан, балки воқелиқни билиш носитасидир. Лисоний бирлиқлар воситасида ахборот йиғилади, сақланади ва авлоддан-авлодга ўтади. Бир сўз билан айтганда, тил бирлиқларининг когнитив жараён кечишидаги ўрни алоҳида эътиборга лойиқдир.

Ментал тузилма - концептнинг лисоний белгига ўтиш жараёни қандай кечиши масаласи баҳсли мавзудир.

Дастлабки ўринда концептнинг лисоний моддийлашуви онг ва тил тизими ўртасидаги ҳамкорлиқнинг маҳсули эканлигини унутмаслик керак. Олдин айтилганидек, концепт шаклланишининг бошланғич нуқтаси воқелиқ бўлаги (предмет) ҳақидаги тасаввур - образнинг юзага келишидир. Бу образ оддий схема ёки шакл бўлиб қолмасдан, балки мазмунли ҳодисадир. Бошқача айтганда, субъект образнинг оддий шаклини кўрмайди ёки унинг мазмунини идрок қилмайди, у мазмунли образни идрок этади. Худди шу мазмунли образ лисоний белгига айланади ва бу белги маъносининг ўзагини ташкил қилади. Лекин воқелиқ - онг - лисоний белги ўргасидаги бундай узвийлиқни оддий такрорлаш кўринишида талқин этмаслик керак. Чунки онг воқелиқни лисоний белги воситасида оддийгина акс эттирмайди, балки субъект учун муҳим бўлган белги-хусусиятларни ажратади ҳамда улар асосида идрок этилаётган объект (предмет, қодиса) нинг намунавий моделини яратади. Онгнинг бу турдаги аналитик - тахлилий фаолияти амалга ошишида лисоний белгиларнинг роли алоҳида эътиборга лойиқ.

Билиш жараёнининг руҳиятда кечиши масаласи билан махсус шуғулланган психологлар (Ж. Бруннер, Л.М. Веккер, Б.Ломов ва бошқалар) воқеликнинг онгда акс этиши турли хусусиятларга эга эканлигини қайд қилишади. Жумладан, муқимлик (идрок этилаётган предметнинг доимий, муқим бўлиши), предметлик (объектнинг алоҳида мавжуд бўлидш), бутунлик (предмет қисмлари ва бўлақларининг янги бир даражада бирикиши), умумийлик (предметнинг муҳим хусусиятларини фарқлаш) булар қаторига киради (Диянова, Щеголева 2006:). Сўзсиз, ушбу хусусиятларнинг барчасининг ҳам билиш жараёнида ўз ўрни бор, уларнинг ҳар бири билишнинг иккала босқичида (образ яратиш ва тушунча ҳосил бўлиши) ўзича намоён бўлади. Концептнинг ҳосил бўлиши ва унинг лисоний воқеланишида эса умумийлик (аникроғи, умумлаштириш) хусусияти алоҳида рол ўйнайди. Биз воқеликнинг бирор бир бўлаги, предметини лисоний номлаш ёки умуман лисоний тафаккур фаолияти дастлабки ўринда умумлаштириш ҳаракати билан боғлиқ эканлигини яхши биламиз. Бунда номланаётган предмет - воқеланинг алоҳида, яққол кўзга ташланадиган ва сезиладиган белгиси аввал фарқланади, кейин эса ушбу белгининг бутун бир гуруҳ учун умумийлиги эътиборга олинади.

Мантиқшунослар билиш фаолиятининг асосий босқичлари сифатида киёслаш. умумлаштириш ва идеаллаштириш (мавхумлаштириш) ҳаракатларини қарашлари бежиз эмас. Бу ҳаракатлар билиш объектининг умумлашган образини ҳосил қилади. Албатта, умумлашган образ мантиқий фаолият натижаси сифатида воқеликдаги предмет, ҳодисаларни лисоний номлаш учун маитқий ва маънавий асос яратади. Бироқ ҳар қандай ҳолатда ҳам концептнинг лисоний ифода топиши предметнинг амалий тафаккур фаолияти шароитида кечади. Концептнинг лисоний моддайлалашув жараёни яна бир муҳим ментал босқични босиб ўтади. Воқеликнинг тафаккурдаги умумлашган инъикоси - образнинг мантиқий “қайта ишланиши” натижасида ҳосил бўлган концепт лисоний «либос» олишидан олдин ушбу «либос»нинг тасаввурдаги акси модели юзага келади. Лисоний воқеланиш режаси пайдо бўлган заҳотиёқ уни амалга ошириш услуби изланади. Режа ҳамда «сўзсиз» модел нолисоний ёки «ботиний нутқ» жараёнида юзага келади.

Дарҳақиқат, иутқий фаолият ижро (талаффуз) ва эшитиш (мазмун идроки) босқичларидан ташқари яна бир босқични ўз ичига олади. Бу ташқи ёки зоҳирий нутқни режаллаштириш билан боғлиқ яширин жараёндир. А.Р.Лурия айтганидек, бўлгуси нутқий ҳаракат ният ва режадан бошланади ва ушбу режа нутқий фаолиятнинг «ички ҳаракатчан схемаси» вазифасини ўтайди (Лурия 1975: 38).

Ички схема ўзига хос дастурлаш хизматини ўтаб, лисоний номланиши лозим бўлган концептнинг мундарижасида мужассамланган асосий мазмуний хусусиятларни акс эттирмоғи даркор. Ботиний нутқ концептнинг лисоний воқеланишини таъминловчи жараёндир. Ушбу жараёнда бўлгуси лисоний бирликнинг тузилиши ва мундарижаси шаклланади. А.А. Леонтьев лисоний бирликининг ботиний дастури ва қолипи муҳим мазмун кўрсаткичларидан таркиб топишини ва бу кўрсаткичлар нутқий тузилма учун муҳим бўлган субъект, предикат, объект бўлақларининг муқобил «изи» дан иборат бўлишини исботлашга ҳаракат қилган эди (Леонтьев 1969: 159). Ботиний нутқнинг энг асосий хусусияти унинг

шароитида лисоний бирлик мазмунан тўлиқ шаклланиши ва турли маъновий ўзгаришлар босқичларини (маъно кенгайиши; мураккаб тушунчаларни ифодалаш учун маъно бўлакларини бир-бирига «ёпиштириш» каби) босиб ўтиши билан боғлиқ эканлигини Л.С.Выготский ҳам таъкидлаган.

Хуллас, ботиний нутқ жараёида концепт, биринчидан, маълум мазмун шаклини олса, иккинчидан, лисоний белги танлови босқичига тайёргарлик кўради. Худди шу ҳозиргаж лисоний моддийлашувдан олдинги ҳаракатлар воситасида номинатив бирлиқнинг денотатив асосини мазмунан бойитади. Бу билан лисоний танлов имконияти ҳам кенгайди. Лисоний танлов эса алоҳида кўринишдаги лисоний тафаккур фаолияти натижасидир. Бу фаолиятнинг кўчиши тил ўзлаштирилиши ва нутқий қобилият ҳосил бўлиши жараёнларига мос равишда кечади.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Воққосова Д.В. Ўзбек тилидаги анемонимларнинг семантик таҳлили: Филол. фанл. номз....дисс. автореф. Фарғона, 2005.
2. Hoshimova, N. A. (2020). Ingliz va o'zbek tillarining funktsional uslublari. *Молодой ученый*, (19), 584-585.
3. Mirzayevna, M. (2021). Innovative technologies in foreign language teaching methodology. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(12), 465-467.
4. Xoshimova, N. (2019). External factors of associations' individuality. *Scientific journal of the Fergana State University*, 2(2), 134-136.
5. Mamajanova, M. (2021). MODEL CONCEPT MODELING IN LINGUISTICS TYPES OF LINGUISTIC MODELS. *Экономика и социум*, (1-1), 160-163.
6. Isaqjon, T. (2022). Strategies and techniques for improving EFL learners' reading skills. *Involta Scientific Journal*, 1(11), 94-99.
7. Gafurova, N. I. (2021). Structural-semantic classification of construction terms in English and Uzbek languages. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 571-575.
8. Makhmudovna, K. G. (2022). Creative Strategies to Improve Vocabulary Teaching. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, 3(10), 259-261.
9. Nozima, G. (2021). Замоनावий тилшуносликда термин тушунчаси ва кўп компонентлик терминларнинг таҳлили. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(6).
10. Gafurova, N. (2020). Ҳозирги замон тилшунослигида “Термин” ва унга турлича ёндашувлар. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 1(1), 58-62.
11. Oxunov, A. O. O. (2021). INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA UNDOV SO'ZLAR (INTERJECTION) NING IFODALANISHI. *Academic research in educational sciences*, 2(12), 401-406.

12. Mirzaaliyev, I., & Oxunov, A. (2021). EKVIVALENTSIZ LEKSIKANING O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA IFODALANISHI. *Academic research in educational sciences*, 2(6), 209-212.
13. Khasanovna, G. D. LEXICAL SEMANTIC ANALYSIS “EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS” IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES.
14. Qizi, O. S. Z., & OGIi, A. M. B. The Influence of Multilingualism in Learning a New Language.
15. Kochkorova, Z. A. Q. (2021). Translation aspects of the verbalizers of the concept of "wedding". *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(9), 989-994.
16. Qizi, I. G. X. (2022). Using phraseological units in theolinguistics.
17. Gulyora, I. (2022). Stylistic Use of Phraseological Units in the Olinguistics. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY*, 3(6), 276-278.